

УДК 801.82:39:[314.15.045(477)]'1959/1960"]

Батьківська оселя **і** нове місце проживання: **осмислення примусового** **переселення 1959–1960 років** **в Україні**

Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

Кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу фольклористики
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського НАН України
01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4
e-mail: koval-fuchylo@ukr.net

У статті проаналізовано наративи про примусове переселення людей із зони затоплення Кременчуцьким водосховищем. У зафіксованих текстах виділено основну опозицію: “батьківська оселя – нове місце проживання”, навколо якої інформатори будують тексти розповідей. В останніх виділено три основні семантичні концепти: “хата”, “вода”, “померлі”. Статтю написано на матеріалі, який зібрала дослідниця у 2012 р. від дев’яти респондентів.

Ключові слова: наратив, переселення, затоплення, опис, розповідь, оповідач, народне оповідання.

Події ХХ ст. кардинально змінили етнографічний образ українського суспільства. Буремні роки перевороту 1917 р., мученицькі роки голодомору 1932–1933 років, трагічні події Другої світової війни, депортації 1940–1960-х років, тривалі переслідування – це ще не весь перелік лихоліть, які пережив український народ. Сьогодні історики, соціологи, дослідники народної традиційної культури збирають свідчення очевидців, намагаються осмислити факти, збагнути, як позначилася історія на народному світогляді та відобразилася у фольклорних текстах. Першим вагомим результатом такої наукової діяльності є монографія відомого українського фольклориста Р. Кирчіва “Двадцять століття в українському фольклорі” (Львів, 2010) [5]. У цьому дослідженні проаналізовано образ світу минулого століття в українському фольклорі, реценсії в ньому доленосних суспільно-політичних подій, ситуацій, постатей діячів, думок, переживань і настроїв української людини того часу. Одночасно появляються дослідження, присвячені нарративам про голод 1932–1933 років [4], про примусові депортації [1].

Все ж і до сьогодні є чимало непочутих людей, перед якими в боргу наша народознавча наука. Серед цих категорій – люди, яких у 1959–1961 роках примусово переселили з зони затоплення Кременчуцьким водосховищем у зв’язку із будівництвом Кременчуцької гідроелектростанції. Для утворення водосховища було затоплено 211 населених пунктів – або 39,6 тисяч дворів із населенням щонайменше 133 тисячі осіб. Найбільшим серед них було місто Новогеоргіївськ.

У травні 2012 р. відбулася експедиція співробітників Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України до пересе-

ленців із зони затоплення Кременчуцьким водосховищем. Було зібрано свідчення переселенців, записано їхні спогади, фольклорні тексти, зроблено фотографії. За матеріалами експедиції здійснено перші еколого-соціологічні висновки [3]. Завдання нашої статті – виявити основні семантико-предметні концепти, навколо яких зосереджена увага інформаторів у народних оповіданнях про переселення, з'ясувати історичні передумови їх виникнення.

25 березня 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила рішення про початок будівництва Кременчуцького гідровузла на Дніпрі. Спорудження ГЕС і водосховища викликало потребу перенести на нові місця населені пункти району. Сьогодні про ці події пам'ятає щоразу менше людей. Про переселення в ті часи було не прийнято говорити, а тим більше писати. Головна тема публікацій і агітації 1954 р. – на території Кіровоградщини будують нову ГЕС, нове місто, яке створять спеціально для переселенців – сьогоднішній Світловодськ, а отже – нові можливості з новими мріями [7]. Люди ще надто добре пам'ятали усі репресивні акти комуністичної партії, щоб відверто виступити проти переходу, та й обіцяли їм “краще майбутнє”, електрифіковані будинки, допомогу в будівництві нового житла. Все ж покидати свою землю не хотів ніхто, особливо люди похилого віку, які часто чинили спротив переселенню, а на новому місці так і не прижилися і швидко повимирали: *“Та всі тужили, там було ре'вище! Усі підряд тужили – не хотіли виселятись. Одна баба з дідом у Самосілі, там друге село, зробили землянку і в землянку увели корову і сами жили в землянці. І отаким хмизом накрили, бо воно в лісі, красиво. А тоді ж видали себе, бо топили, а там же димарь. А коми'сія як ходила, то найшли, то уже в останню череду їх переселяли. А хто не хотів хати валять, то валяли бульдозером уже останнє время, бо надо було срочно, бо вже літом, ото весною в [19]59-ім до червня місяця всіх виселили. А після червня, хто не виселявся – нахально уже ходила комісія, перевіря'ла, де хто є, всіх виселяли. Вопше! В нас назначеніє було, ми по назначенію не поїхали. Іздили по всьому білому світу – шукали”; “Ой! Ви не представляєте, яка це біль! Тягло' яке було, шо ми не могли успокоїтсья! Вопше! Страшне дело – пересилка”* (МАФ). У розповідях про причини спротиву, небажання переїжджати інформатори зосереджують увагу навколо таких предметно-семантичних концептів: *хата, вода, померлі*.

Семантичне поле історичної події переселення формується навколо основно-го протиставлення, опозиції *рідна хата – нове місце проживання*: *“Які там [у рідному селі. – І. К-Ф.] врожаї були!”; “Я перший раз туди [на нове місце. – І. К-Ф.] як пішла: бур'ян вище голови, вітри, ні деревця, ні водички, нічого немає”* (ШОВ); *“Там були сади, там у нас було дуже красиво! Пастбища були, все!”* (БО) – *“А сюди ж привезли, пакули побили, номерки – і нема ж нічого, степ голий”* (ЯГП). Наповнення моделі цієї опозиції відбувається за таким принципом: наявність життєво необхідних предметів на першому полюсі опозиції і відсутність їх на другому. Основними концептами опозиції є *хата, вода, померлі*. Причому простежується певна ідеалізація місця народження, рідного села: *“А які там садки були! І до сих пір я пам'ятаю ті і груші, і яблука. А зараз люди навозять сюди усякого. Скільки я не питалася – а ніхто не чув. Груша-добромисловка. Чули ви таке? Ніхто не чув. Яблуня-грушовка. А як дощ пройде, та то яблуня як посиплетсья! А ми по росі як пройдемо – то в теплій росі біжимо, така трава! Яблук там вітер скільки назбиває! Краснобоких, сочних цих яблук. Прямо бере в корзину: Шура з однієї сторони, я – з другої. І несем до бабусі. А як гризонеш – то сок так і бризне”* (ШОВ); *“Там я садила полуницю. От мені ще досі та полуниця сниться... Такої смачної полуниці я вже більше ніде не пробувала”* [7]. Водночас наголосимо, що, зважаючи на природно-географічні умови затоплених сіл, ця ідеалізація не далека від справжньої картини побуту селян біля річки, із родючими землями та багатою на рибу водою.

У традиційному світогляді українців, як і інших слов'ян, *хата* – це не лише місце проживання, це своя територія, місце захисту від усього ворожого, місце,

де бере початок життя і ритуально оформлюється його закінчення. Тому чи не найважчим для селян став наказ знищувати їхні оселі: *“Оцінювали стоїмость хати. Переїжджали. Давали три годи – не робили, тільки строїлися. Люди, канєшно, душевно переживали: хата стоїть, усе гарне – розбий, розривняй, розвали і зрівняй із долі’вкою. Тоді прийде комісія – при’їме. Нашу хату оцінили в 12 тисяч. Ну, якби оце січас 12 тисяч. Тоді такі гроші були, як січас”* (КАФ). Зруйнувати хату було необхідно, оскільки це була умова отримання грошей на нове житло: *“Треба хату турну’ть, бо не дадуть же документ. І розгорну’ть”* (ЯГП); *“Построїли тільки хату. І шо? Завалили тай усе!”* (БАП); *“А тут пересилка началась. Оп’ять треба ламать. Тут комісія приїхала: “Так в вас же хата нова, вам за хату треба гроші” з [19]47-го року. 5400 дали. А шо ти за ті гроші построїш?”* (БВІ). Для номінації руйнування хати оповідачі використовують емоційно забарвлену лексику у наказовому способі: *розбий, розвали, треба ламать, розгорнуть*. Трагізм оповіди часто посилюється повторами цих лексем.

Промовистим свідченням болісної втрати рідної оселі є опис прощання із домом, голосіння за хатою: *“Обнімали всі вугли і цілували. І казали, шо... Та вопше там такий крик був:*

Хатка моя рідненька!
Я ж тебе мазала,
Я ж тебе строїла після війни,
А тепер я тебе кидаю!
Я не можу!..” (МАФ).

Інкорпорація голосіння в контекст оповіди – це очевидне покликання на похорон з усіма відповідними висновками і конотаціями¹.

Ще один болісний момент, на якому наголошували оповідачі, – необхідність спилувати плодові дерева, які саме розквітнули: *“Люди переживали з боллю. Такі були, шо ї померли, не могли. От в мене дід Петро – він не мог цього пережить. От представте собі. В нас такі люди там жили – були хароші сади. Йому кажуть: надо убирать. А йому жалко пилять ту яблуню чи грушу. І вдруг садок зацвів – цвіте, а йому кажуть убирай! І приїжджає бульдозер і починає ті дерева викорчовувать! /.../ Яке в його остається впечатленіє на душі?! Шоб він всю жизнь його робив, саджав, а вони приїхали – їм всьо равно, їм надо освободить под затопленіє”* (БВІ); *“Це ж можна було зрубати восени, зимою, але не влітку, коли все цвіло і пахло. Той випадок багатьом запам’ятався і залишив глибокий слід”* [7]. У цих наративах актуалізовано ще одну персонажну опозицію: *селяни, місцеві жителі – представники влади, виконавці наказів щодо переселення*. Останні часто представлені як особи, байдужі до горя переселенців. Саме таке ставлення до пересилки зумовлює існування цієї опозиції: *“А потом, коли начали строїть, приїхала комісія спеціальна, як ото ви ходите, приходили до нас, обміряли мою хату, подвір’я, паркан, які там постройки”* (БВІ); *“А це, як уже почали переселять, сюди прислали якихось розконвоїрованих арештантів. І вони виру-бали плавню”* (КВІ).

Наступний предметно-семантичний концепт у наративах про переселення – це *вода*. Трагедія переселенців чи не найбільше зумовлена тим фактом, що людей, які звикли жити неподалік води, на річці переселяли на посушливі місця. Держава пропонувала деяким переселенцям безплатне житло у Криму, проте ніхто не погоджувався туди їхати, усі намагалися залишитися десь поблизу: *“В Джанкої строїли хати, государство. Наших людей туди забирали, вербували і хати строїли. А наши поїхали в Херсон, подивилися, а там колодизів нема, колодизи з днами. Вони не схотіли. Так*

¹ Яскраве підтвердження факту, що до хати ставилися як до живої істоти, маємо в розповіді літньої селянки із Вологодської обл.: *“Ну снаряд летел і разбило два дома, не совсем, а поранило”* [6, с. 85]. Цит. за: [2, с. 80].

нам оце: "Ми будем – де хочете, тільки по Полтавській області". Оце три посольки – все переселенці" (КГМ). В оповідях простежуємо ще одну чітку опозицію: природна вода – вода у трубі: "От рішили, що наші села будуть переселяти на цю гору. Но біда заключалася в чому? Да, там начали зразу строїть комплексні ферми, школу харошу зробили. Потом зробили больницю стаціонарну. Но біда в том, шо там не було води. А ми... я молодша, а мій дід Петро був постарше, котрий пережив революцію, колективізацію, войну, – вони це знали: як тільки був якийсь не порядок у державі, зразу шо хватали – сіль, сірники і мило. В перву очередь оце розшвачували. Так от ті старі кажуть: "Це мені не вода, шо буде бігти по трубі". Вода должна быть там, де источник есть. Потому шо всякі времена бувають. І от дід Петро сказав: "Ето мені не вода!" І багато таких людей, як мій дід, вони не пішли тудя за тим колгоспом строїть. Начали ходить шукать мі'ста. Наші переселенці – по всій Україні: і в Глинську есть, і в Григорівці, і в Кобзарівки, кругом. Каждый шукав місця. Кто уїхав в Кривий Ріг, де в кого родичі були. /.../ Дід Петро сказав: "Я туди не хочу". Дали участки – там води нема. Ще внизу зробили скважину, баїнню поставили, якийсь там мужик та накачав в ту баїнню, ну воно не то" (БВІ); "Молодь ставилася до цього двозначно, ми це не були такими прив'язаними до цих місць. Але старшим покидати насиджені місця, будинки, сади – їм не вкладалося в голову, як це можна було зробити. Люди тоді морально занепали. Але час проходив. Люди "посопіли" у себе вдома, але ніхто відкрито нічого не заявляв. Мама, коли ми переїхали у Світловодськ, дуже довго приживалася, для неї вода в крані не замінила колодязя на подвір'ї. Тут, у Світловодську, не так. Тут я живу у квартирі, без річки" [7].

Предметно-семантичний концепт *померлі*. Мотиви прощання, туги, похорону уже були згадані вище в аналізі концепту оселі, зокрема в голосінні за хатою. Водночас тема перепоховання і прощання із могилами померлих родичів, яких не вдалося перепоховати, є дуже важливою в оповіданнях про переселення. Людям необхідно було покинути не лише осіле століттями село, а й своїх померлих. Перепоховати померлих було не просто, оскільки під час підготовки території до затоплення планово викопували лише ті кладовища, де була небезпека вимивання трун із землі, інших покійників можна було перепоховати, але найчастіше зробити це було непросто: "Описали нас. Десь в [19]56–57-ім році, ми жили отак під гору сюди ж, приїхали хлопці, ми їх називали гробокопатели, вони викапували кладбища. Значить, шо получалося. Ми ж туди вниз, а то було кладбище. Розцитували як ті спеціалісти: еті кладбища надо убирать потому, шо вода буде мить берег і буде вимивать. Якщо б ті кладбища були в зоні затоплення нанизу, да їх вода затопе, шо їх не буде мить, а тут буде підмивать. І оті хлопці приїжджали і ті кладбища викопували. Даже були люди, в которих поховання 2-3 роки, то викопали з труною. В мене дядько Петро, тоже покойний, в нього жінка померла в [19]53-ім році, то він її забрав у Павлівку, перевіз. Кто мог – забирали, якщо воно в труні було забито, забирали. А ті всі кісточки, которі старі кладбища, – в них спеціальні ящички були, вони складали. Но люди знали, шо там, припустім, дід Мусій похований, там дід Степан, викопують. І тоді на новім кладбищі на Подорожньому виділили участки, там спеціально зробили траншеї і в ті траншеї начали їх отак хоронить. Отаке було дело" (БВІ).

Про біль із приводу розставання з померлими свідчить зафіксоване у селі Білецьківка голосіння за могилами померлих: "А були такі люди, шо з кладовища забирали своїх покійників?/ – Було. Кто хотів – то забрав. Бо коли вже вмирали, коли оце переселення стало, то ховали наших – ввозили на гору, воно не затоплене те місто. А у кого ж не було... Бо моя мамка, царство її душі, їхня мати тоже вмерла перед тим, а заховали, то вони, було, плачуть та плачуть:

Поринаєте, потопаете,
А нас проклинаєте, шо не забрали.

Каже:

Ти лежиш, моя ненько,
Поринаєш, ненько...

/А вона не змогла взяти?/ – Не могли. Там і вивозили, но не багато брали з нашого села. В нас село бідне було” (ЯГП).

Оповідачі пам’ятають, що були і випадки вимивання трун, які потім доводилося витягувати із плотины і перепоховувати: *“Цвинтарі переносили – викопували. В нас були гробоконп’ателі з Нової Каховки. Ото вириють, позабирають кості, а те все назад. А тоді, як пустили воду в сентябрі – та всі ж тру’ни пішли ж туди, у плоті’ну. Та там ба’грами їх витягали, бо забило. А які такі – недовго, то переселяли трунами, возили. Осюди – Озера. Коло Світловодська, Озера. Озера і Талова Балка. Там два села – попере- селялися наші кладовища. А хто недавно похований – то у гробах возили” (МАФ).*

Номінація нового місця проживання – *участок, посьолок: “У Подорожньому нам виділили участки – куди повинні переносити села” (БВІ).* Семантика таких назв корелює з ідеями порожнечі, тимчасовості, необжитості та свідчить, що нова територія ще довго не стала домом для переселенців. Існують навіть свідчення про випадки самогубств, коли люди не змогли покинути рідну хату, двір [3, с. 60].

У розповідях переселенці ставлять трагічні події 1959–1960 років в один ряд із нещастям голодомору і лихоліттями війни, – настільки болісною для українця є втрата своєї землі: *“Як люди пережили то переселення?/ – Пережили дуже важко. Це ще мені батьки розказували. Наша жизнь – як велика трагедія. В мене мати була з 1900 года, а батько з [190]7-го году. В [19]17-ім годі була революція в [19]22-ім годі була голодовка... [19]33-ій год – голодовка, [19]38-ий год – була іжовщина, забирали всіх комуністів, активістів і страчували. Потім в сорок первім годі – война, у [19]56-ім почалася перестройка. Прийшли, хату обміряли...” (КАФ).*

Від часу описаних подій минуло понад півстоліття. Усе ж цей час не загоїв ран, завданих примусовим переселенням. До сьогодні звучать мрії про майбутнє повернення на рідну землю. Попри все люди зберегли надію, що колись воду спустять і вони знову матимуть змогу повернутися на затоплені сьогодні села: Вони [переселенці. – І. К-Ф.] тут живуть, а де пташа родилася – туди її тягне. Єсть такі, що кажуть: *“Якби воду спустили, ми б і сьогодні повернулися назад” (БО).*

ЛІТЕРАТУРА

1. Акція “Вісла” / Впорядкування і редакція Євгена Місила. – Львів-Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. – 564 с.
2. Бідношия Ю. Унікальне видання про життя російського села / Ю. Бідношия // Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 1.
3. Боса Л. Зміни ландшафту Подніпров’я у ХХ столітті як соціокультурна проблема / Л. Боса // Народна творчість та етнологія. – 2012. – № 4. – С. 53–64.
4. Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів, 2005. – 199 с.
5. Кирчів Р. Ф. Двадцять століття в українському фольклорі / Р. Кирчів. – Львів, 2010. – 536 с.
6. Русская деревня в рассказах ее жителей / под. ред. Л. Л. Касаткина. – Москва, 2009.
7. Сало Ірина, Стек Левко. Затоплена Україна. 25 міст і сіл під водами Дніпра – так вирішила партія / І. Сало, Л. Стек // Українська правда (<http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/18/73460/>)

Інформатори

БАП – Бережний Андрій Петрович, 1950 р. н. Народився у с. Морозівка Глобинсько-го р-ну Полтавської обл. Від 1960 р. живе у с. Новоселівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Записала Ірина Коваль-Фучило у с. Новоселівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

БВІ – Бугаєнко Василь Іванович, 1941 р. н. Народився у с. Пеньківка Новогеоргіївського р-ну Кіровоградської обл. Від 1959 р. живе у с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Записала Ірина Коваль-Фучило у с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

БО – Баба Олександра, 1940 р. н. Записала Ірина Коваль-Фучило у с. Новоселівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

КАФ – Кам'янська Анастасія Федорівна, 1932 р. н., народилася у с. Жовніно Градизького р-ну Полтавської обл., з 1959 р. живе у с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Записала Ірина Коваль-Фучило в с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

КВІ – Кабак Василь Іванович, 1920 р. н. Записала Любов Боса у с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.

КГМ – Круглова Галина Митрофанівна, 1929 р. н., народилася у с. Сергіївка, з 1959 р. живе у с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Записала Ірина Коваль-Фучило в с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

МАФ – Мотайло Антоніна Федорівна, 1937 р. н. Народилася у с. Калабарок Новогеоргіївського р-ну. Від 1959 р. живе у с. Григорівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. Записала Ірина Коваль-Фучило в с. Глинськ Світловодського р-ну Кіровоградської обл.

ШОВ – Шаль Олександра Василівна, 1937 р. н., народилася в м. Новогеоргіївськ (затоплений у 1957 р.). Записала Любов Боса в м. Світловодськ Кіровоградської обл.

ЯГП – Якуба Ганна Павлівна, 1926 р. н., народилася у с. Ялинці Градизького р-ну Полтавської обл. Від 1960 р. живе у с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Записала Марина Курінна у с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

Paternal house and new place of residence: idea of the forced migration of 1959-1960 in Ukraine

Iryna KOVAL-FUCHYLO

The paper explores the narratives about forced resettlement of people from the submersion zone of Kremenchuh water storage reservoir. Basing on the original texts, the author analyzes the central opposition of the narratives, i.e. 'parental house – new residence'. In the latter three main semantic concepts are pointed out: 'house', 'water', 'dead'. The article is based on the materials collected by the researcher from 9 respondents in 2012.

Key words: narrative, resettlement, flood, description, narration, narrator, folk tale.

Отчий дом и новое место жительства: осмысление принудительного переселения 1959-1960 гг. в Украине

Ирина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

*В статье проанализированы нарративы о принудительном переселении людей из зоны затопления Кременчугским водохранилищем. В зафиксированных текстах выделена основная оппозиция: **родительский дом – новое место жительства**, - вокруг которой информаторы строят тексты рассказов. В последних выделены три основных семантических концепта: **дом, вода, умершие**. Статья написана на материалах, собранном автором в 2012 г. у девяти респондентов.*

Ключевые слова: нарратив, переселение, затопление, описание, рассказчик, народные рассказы.

Стаття надійшла до редколегії 11.09.2013

Прийнята до друку 17.11.2013